

ДІАЛЕКТИЧНО-ДІАГНОСТИЧНА ПРИРОДА ФЕНОМЕНА ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТІ ЯК ПОЛІФОНІЇ ТЕКСТІВ

Самохіна В.О. (Харків)

Анотації

*“Homo Creans, створюючи новий текст,
вступає із «старим» текстом у творчий контакт,
становлячись відображувачем зв'язку поколінь та їх
традицій” (В. Самохіна).*

Присвячується 120-річчю М. М. Бахтіна (1895-1915)

Теорія інтертекстуальності, в основі котрої лежать принципи дешифровки та інтерпретації взаємопов'язаних текстів, спирається на закони діалектичної логіки та концепцію діалогізму. Формування і розвиток знань Homo Creans – людини створюючої – спирається на загальні та специфічні закони і принципи діалектики [див. подр. Горський, с.43], які являють собою закони (правила) розвитку людського пізнання і мислення, що фіксуються у мові і тексті – хранителях матеріальної і духовної культури.

Центральну роль у осягненні феномена інтертекстуальності як поліфонії текстів грають принципи діалектичного протиріччя, взаємозв'язку та саморозвитку, що розуміються як єдність протилежних характеристик А і В, що належать різним об'єктам, що саморозвиваються. Ці характеристики одночасно виключають і передбачають одне одного, знаходячись у взаємодії, що розгортається у часі і просторі. Їх взаємопокладання забезпечує цілісність об'єкта. Діалектичне протиріччя є джерелом змін і саморозвитку об'єкта. Прикладом може слугувати пародія В. І. Новікова, в якій імітується стиль наукового тексту Ю. М. Лотмана, накладеного на відому казку про Червоний Капелюшок.

(см. В.П. Москвин «Риторика», с.156)

У конвергенції двох текстів – навіч евристичне протиріччя між стилями (науковим та художнім), що есплікується рівнем знання адресата (інтерпретатора) у процесі діалектичного пізнання якісно нового тексту, що набув super-текстуальності – комічний текст. У зв'язку з цим

необхідно також вивести наступні принципи діалектичної логіки до процесу пізнання – принцип відображення та принцип творчої активності суб'єкта. Вправно побудований інтертекст можна пов'язати з проблемою аргументації (в цьому випадку, комічної), і вважати інтертекстуальний текст засобом створення комічного, і таким, що сприяє таким чином розкрити один з його механізмів, побудованих на інконгруентності.

Базові принципи діалектичної логіки безпосередньо пов'язані з концепцією діалогізму М. М. Бахтіна та інших учених (Платон, В. С. Біблер, М. Бубер, С. Л. Франк). Сократ, котрий уперше застосував слово «діалектика» для позначення мистецтва вести ефективний діалог, в якому досягається істина, ставив за мету перемогти у спорі.

М. М. Бахтін підкреслює діалогічний характер відносин між текстами і всередині тексту, їх особливий (не лінгвістичний) характер, зв'язок діалогу та діалектики [Бахтин, с. 283]. Ці відносини Бахтін відносить до металінгвістики: діалогічних відносин між висловлюваннями, що пронизують також зсередини і окремі висловлювання (мовленнєві твори) [Бахтин, с. 193]. Можна провести паралель між поняттям «металінгвістика» у Бахтіна та терміном багатьох структуралістів і постструктуралістів – «інтертекстуальність».

«Подія життя тексту, тобто його справжня сутність, завжди розвивається на межі двох свідомостей, двох суб'єктів [Бахтин, с.285]. Гуманітарне мислення з'являється як діалог тексту (предмет вивчення та обмірковування) та контексту (такий, що запитує, заперечує і т. д.), в якому реалізується пізнавальна та оцінююча думка вченого [там же]. «Кожен дійсно творчий текст завжди є в якійсь мірі вільне і не обумовлене емпіричною необхідністю одкровення особистості», що має «внутрішню необхідність», «внутрішню логіку вільного ядра тексту».

Наведемо велику цитату з роботи «К методологии гуманитарных наук»: «Нема ані першого, ані останнього слова, і нема обмежень діалогічному контексту (він іде у необмежене минуле та у необмежене майбутнє). Навіть *минулі*, тобто народжені в діалозі попередніх сторіч, змісти ніколи не можуть бути стабільними (раз і назавжди завершеними, закінченими) – вони завжди будуть мінятися (оновлюючись) у процесі наступного, майбутнього розвитку діалогу. У будь-який момент розвитку діалогу існують величезні, необмежені маси забутих змістів, але у певні моменти подальшого розвитку діалогу, у його перебігу вони знову згадаються та оживуть в оновленому (в новому контексті) виді. Нема нічого абсолютно мертвого, у кожного змісту буде своє свято відродження. Проблема *великого часу* [Бахтин, с.373].

Висловлювання М. М. Бахтіна про діалогічність тексту – втілення однієї з великих ідей гуманітарного знання [Богін, с.121-130]. Вчений розробив концепцію чужого мовлення, суть якої полягає в тому, що чуже мовлення в тексті інтерпретується як переробка та передача чужого висловлювання. Думка про взаємодію/діалогізм текстів експліцитно виражена в наступних тезах

М. М. Бахтіна: «Текст як висловлювання, що включене у мовленнєве спілкування (текстовий ланцюг) даної сфери. Текст як своєрідна монада, що відображає в собі тексти (у межах) даної смислової сфери. Взаємодія всіх смислів (оскільки вони реалізуються у висловлюваннях). Діалогічні стосунки між текстами та всередині тексту [Бахтін, 1997, с.228]. Слідом за Бахтіним, Ю. М. Лотман називає поняття, що «підриває» межі тексту, діалогом [Лотман, 1992, С.202-205]. Таким чином, текст є діалогічним; діалогічність тексту має відкритий характер: вона не обмежує смисл замкненим на собі самому текстом. «Не може бути ізольованого висловлювання, воно завжди передбачає попередні та наступні за ним висловлювання. Жодне висловлювання не може бути ані першим, ані останнім. Воно лише ланка в ланцюгові, та поза цим ланцюгом не може бути вивчене [Бахтін, Естетика, с.340]. Текст, що розуміється як (потенційний чи актуальний) діалог культур, відводить дослідника від єдності міфу та мови, смислу та слова, властивих традиційній, замкненій в собі культурі. Тим самим відбувається релятивізація та децентралізація літературно-мовної свідомості, яка набуває вираженої рефлексивності; в ній суб'єкт постійно співвідносить себе з «іншим» та з «третім» [Касавін, 2008, с.100].

Відношення текстів один до одного базуються, перш за все, на теорії інтертекстуальності, яка напряду співвіднесена з проблемою інтерпретації тексту, що відсилає читача до іншого/інших текстів. «Відсилання виконують роль «евокаційного фокуса»: в них – зазвичай! – смислова сторона вказаного тексту [Земська, 2010, с.177]. Таким чином, поняття інтертекстуальності зв'язується з розумінням М. М. Бахтіним як «діалог текстів» та є текстовою інтеракцією, що інтерпретує «історію та схиляє її до себе» [Kristeva, 443]. Інтертекстуально збагачене мовлення, що викликає відчуття *déjà vu*, звернене до текстів минулого, а значить, до історії мовленнєвої діяхронії [Москвін, 2013, с.10]. Слово автора – це функціональна діалектична єдність «чужого» та «свого» діалогу з адресатом, це новаторське, творче перетворення своєї думки, це – інтерпретація свого та чужого, перевтілення їх у новий текст, який схвилює когнітивну діяльність адресата, а, можливо, відштовхне в ситуації критично налаштованого читача. Розроблена М. М. Бахтіним концепція діалогізму має пряме відношення до теорії інтертекстуальності, що є одним з конститутивних принципів комунікації за допомогою текстів та дискурсів. Концепція діалогу М. М. Бахтіна – це методологія науково-гуманітарного мислення та світогляду, яка напряду пов'язана з когнітивними аспектами інтертекстуальності: 1) інтерпретацією А2 (розумінням, пізнанням); 2) когнітивними механізмами прирощування смислу в світлі інтертекстуальності; 3) когнітивними механізмами інконгруентності; 4) когнітивними механізмами реверсивності; 5) фреймовою інтерференцією та рефреймінгом; 6) герменевтичним коментарем, тлумаченням як способом читання, чи дешифровки текстів; 7) динамічною моделлю інтерпретації, що працює на основі механізму асоціативності, смислопродуктивності тексту; 8) установками на синтез:

прецедент тексту + новий текст як властивість сучасного індивідуального стилю; 9) семіотичним переосмисленням прецеденту тексту в новому середовищі.

М.М.Бахтін вивчав діалогізм у відношеннях «автор-читач», але не вирішував цю проблему у рамках теорії інтертекстуальності, тим не менш, він передбачив її в своїх працях.

Актуальність та теоретична важливість цієї роботи визначається внеском до вивчення принципів діалектичної логіки і концепції діалогізму до обґрунтування теорії інтертекстуальності. Методологічною основою є теоретичні положення, сформульовані у працях М. М. Бахтіна, Ю. М. Лотмана, Ю. С. Степанова, Р. Барта, Ж. Женетта, Ю. Кристевой, М. Риффатера та ін.

Новизною статті є також обґрунтування природи інтертекстуальності як ігрової методології в людській діяльності *Homo Ludens* – людини граючої, в котрій виявляється авторська індивідуальність і, відповідно, підвищена інформативність, концептуальність, фактуальність і підтекстовість.

Таким чином, наше дослідження розширює уявлення про основоположні аспекти концепції діалогізму, про сутність явища інтертекстуальності, про різновиди інтертекстуальних відносин та способи їх функціонування у тексті. Концептуальне ядро роботи може слугувати базою для подальших досліджень в області цієї проблематики.

Інтертекстуальність – онтологічна властивість культури, в основі якої лежить поняття діалогізму (діалогу адресанта з адресатом за допомогою тексту); діалогізму як взаємодії текстів, розуміння та їх інтерпретація в результаті переосмислення діалогічних відносин у новому контексті.

Тому суттєвим фактором є точка зору М. М. Бахтіна про інтерсуб'єктивність, що дозволяє розглядати інтертекстуальність як свідомий феномен: *Homo Creans* створює текст, включаючи інформацію про інші тексти і, вступаючи з ними в «контакт», створює нові текстові реалії, а сама мовна особистість стає «відображувачем» зв'язку поколінь та їх традицій. *Homo Creans*, таким чином, здатен кодувати і декодувати інтертекстуальні знаки і має володіти «інтертекстуальною енциклопедією» (У. Еко), «таблицею знань» (В. А. Кухаренко), «інтертекстуальним тезаурусом» (Н. А. Кузьміна).

Відповідно до принципу діалогізму при виявленні базових аспектів тексту виділимо два види інтертекстуальності: інтертекстуальність адресанта, що породжує інтертексти, та інтертекстуальність адресата, що виражається у здатності виявляти та адекватно інтерпретувати зміст текстів з інтертекстуальними елементами. Таким чином, інтертекстуальність є, з одного боку, засобом створення діалогічної модальності адресанта і, з іншого, засобом виявлення модальності автора. Інтертекстуальне запозичення є концептуальним рішенням творчого плану,

коли «відрізок інформації» тексту-джерела розміщується у новий контекст, що створює новий змістовий простір.

Інтертекстуальність виступає як стратегія автора у побудові тексту на базі інших текстів/інтертекстем, як спосіб інтерпретації тексту, що залежить від загальнокультурного тезауруса адресанта, а також від спільних соціокультурних знань адресанта та адресата. У такому розумінні інтертекстуальність являє собою динамічний аспект побудови тексту, в основі якого – онтологічний принцип гри, що дозволяє автору залучати свого читача до процесу активної співтворчості шляхом гри.

Основними механізмами ігрової інтертекстуальної діяльності виступають добре знайомі читачеві інтертекстеми – прецеденти, - які вводяться до тексту, як правило, номінативним способом. Включення інтертекстем варіюється за розміром – від слова до цілих текстів, ступенем маркованості, функціями, а також особливостями введення до тексту елементів інших семіотичних систем, напр., інтермедіальність.

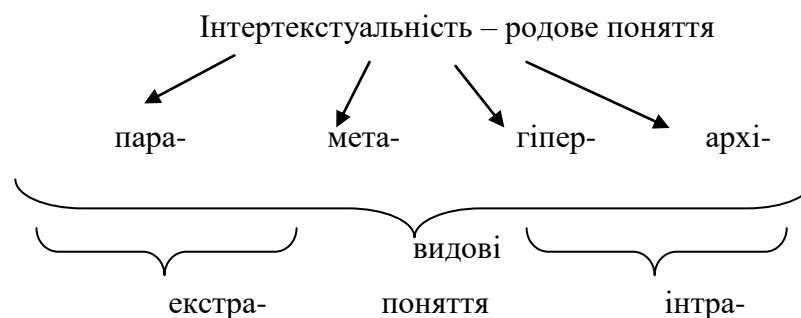
Ядерними елементами інтертекстуальності є художня література, фольклорна творчість; другорядними – політика, реклама, шоу-бізнес, поп-музика, мода. Її прояви – різнорівневі: композиційний, сюжетний, вербальний, ритміко-синтаксичний та ін. Залежно від їх використання проявляється авторська індивідуальність, стиль, а також підвищується його інформативність. На їх основі автор конструє свій текст, включаючи елементи міфів, сатиричної прози, антиутопій, а також фольклорні, біблійні, утопічні, карнавальні мотиви. У фольклорі інтертекстуальність пов'язана з поняттям традиції – це запозичення на рівні мотивів, сюжетів, композицій, персонажів, жанрів – у цьому випадку ми маємо справу з авантекстом (див. Неклюдов). До речі, стиль тексту, зокрема, багато в чому залежить від втілення автором інтертекстем до своїх праць, і є матеріальним продуктом спостереження і рефлексії, фактором комунікативної стратегії, засобом реалізації концептуальної, конструктивної ідеї його творця. Інтертекстеми скріплюють текст, акцентують ідею, є втіленням конкретного задуму автора.

Інтертекстемами можуть виступати і форми інтертекстуальності – живопис, музика, скульптурні твори, архітектурні споруди. В системі інтермедіальних зв'язків один художній код переводиться у інший, і на змістовому рівні здійснюється їх взаємодія – однак картина «словесна» не ототожнюється з картиною «живописною» - відбувається інтерсеміотичний «переклад» живопису на мову прози. Інтермедіальність, таким чином, створює поліфонізм твору, розширює його змістовий простір, залучає читача до ігрової діяльності, яка базується на свідомому порушенні текстової лінійності, на деструкції текстової норми. Про ігровий характер інтертекстуальності писала Н. А. Фатєєва: «...у ... ланцюгу перетворень «текст у тексті» наростає ігровий початок інтертекстуалізації» [Фатєєва, 2006, с.14]. Така побудова «загострює момент гри у

тексті: з позиції іншого способу кодування текст набуває рис підвищеної умовності, підкреслюється його ігровий характер» [Лотман, 1992, с.110-111]. Прикладом може слугувати вірш Є. Баратинського, у якому фраза «Меж мудрецами был чудака: «Я мыслю,» - пишет он, - итак, я, несомненно, существую» стає до кінця зрозумілою при зверненні до відомої фрази Декарта «Мислю, отже, існую» (“Cogito ergo sum”).

З точки зору інтертекстуальності, ця фраза-гра як спосіб породження власного тексту і ствердження своєї творчої індивідуальності через побудову (інтерпретацію, декодування) складної системи відносин з текстами інших авторів. Інтертекстеми, граючи з новим текстом, органічно вписуються у його нову тканину, несуть інформативне та структуро формуюче навантаження. У структурному плані інтертекстема розбиває текст, у змістовому плані – розширює рамки інформаційного поля тексту, сприяє створенню його когерентності.

В основі всіх відомих класифікацій інтертекстуальних відносин (див. Ж. Женетт, Н. А. Кузьміна, Н. А. Фатеева, П. Х. Тороп, І. П. Смирнов) лежить ідея про текстову взаємодію, і поняття «інтертекстуальність» розглядається поряд з іншими її видами. Вважаємо, що поняття «інтертекстуальність» ширше, оскільки воно є родовим по відношенню до його видів – паратекстуальності, метатекстуальності, гіпертекстуальності, архітекстуальності – адже кожен з цих видів спирається на певний тип/ вид/ відрізок тексту і таким чином реалізує свою інтертекстуальну природу (див. малюнок).



Наведена класифікація уточнена, оскільки сюди ми включили такі види інтертекстуальних взаємодій, як екстра- та інtrateкстуальність. Екстратекстуальність передбачає запозичення інтертекстом із зовнішніх текстів, текстів інших авторів у вигляді цитат, алюзій, ремінісценцій, тропів, центонів, колажів, бріколажів, мовної гри. Внутрішня текстуальність запозичує сама у себе – автор відсилає до своїх же текстів (пор. С. Моем використовує у всіх своїх творах вислів to make up one’s mind замість нейтрального дієслова to decide, чим і виділяється у стильовому відношенні своєрідним «почерком» серед інших письменників).

Специфіка людських текстів полягає у тому, що ігрові маніпуляції охоплюють усі рівні організації, навіть виходячи за межі, набираючи форми інтертекстуальної, інтердискурсивної гри. Активність авторської свідомості, що перетворює текст твору у багатоголосне діалогічне оповідання, можна розглядати як основу єдності комічного тексту, що містить інтертекстуальні елементи. Розуміння прецедентного феномену як ядерної частини спрямоване у комічному дискурсі на досягнення його комунікативного задуму та іллокутивного змісту, в якому цей прецедент використовується. Даний прецедент наповнюється найрізноманітнішими відтінками комічності: іронією, гумором, сатирою і являє собою креативний елемент комічного дискурсу. Це можливо у тому випадку, коли загальне уявлення про прецедентний феномен стає «квантом» знання, яким володіють члени даної культурно-комунікативної спільноти. Прикладом може слугувати анекдот про Генерального секретаря КПРС, колишнього голови КДБ Андропова:

- Яку музику любить Андропов?
- Камерну.

Таким чином нагадували про причетність Андропова до політичних репресій, дискредитуючи його.

Ще одним прикладом комічного інтердискурсу є: а) реклама в сувенірному магазині: «Роги – чудовий подарунок з курорту», де пересікаються дві амбівалентні ситуації; б) впровадження в текст «метатексту» з іншої сфери (політичної, юридичної, медичної): “Do you swear to pull the tooth and nothing but the tooth?”

ЛІТЕРАТУРА

1. Бахтин М. М. К методологи гуманитарных наук / М. М. Бахтин. – М. : Художественная литература, 1975. – 502 с.
2. Бахтин М. М. Проблема текста в лингвистике, филологии и гуманитарных науках: опыт философского анализа // Русская словесность: Онтология / Под ред. проф. В. П. Нерознака. – М., 1997. – С. 227-249.
3. Бахтин М. М. Проблема текста в лингвистике, филологии и других гуманитарных науках. Опыт философского анализа / М. М. Бахтин // Эстетика словесного творчества. – М. : Искусство, 1979. – С. 281-307.
4. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. – М., 1979.
5. Богин Г. И. Диалогичность текста как перевыраженность схем действия писателя и читателя // Бахтинские Чтения. Философские и методологические проблемы гуманитарного познания / Сб. – Орел : Изд-во ОГТРК, 1994. – С. 121-130.
6. Горский Д. П. и др. Краткий словарь по логике / Д. П. Горский, А. А. Ивин, А. Л. Никифоров; Под ред. Д. П. Горского. – М. : Просвещение, 1991. – 208 с.
7. Земская Ю. Н. Теория текста: учеб. пособие / Ю. Н. Земская, И. Ю. Качесова, Л. М. Комиссарова, Н. В. Панченко, А. А. Чувакин, под ред. А. А. Чувакина – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Флинт : Наука, 2010. – 224 с.
8. Касавин И. Т. Текст. Дискурс. Контекст. Введение в социальную эпистемологию языка / И. Т. Касавин. – М. : «Канон» РООН «Реабилитация», 2008. – 544 с.
9. Лотман Ю. М. Культура и взрыв / Ю. М. Лотман. – М., 1992.
10. Лотман Ю. М. Семиотика культуры и понятие текста // Русская словесность: Онтология / Под ред. проф. В. П. Нерознака. – М., 1997. – С. 202-205.
11. Москвин В. П. Интертекстуальность: Понятийный аппарат. Фигуры, жанры, стили. Изд. 2-е. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2013. – 168 с.
12. Фатеева Н. А. Интертекст в мире текстов: Контрапункт интертекстуальности. Изд. 2-е, испр. – М. : КомКнига, 2006. – 280 с.
13. Kristeva J. Narration et transformation // Semiotica. – Vol. 1. – 1969 – N4. – P. P.